

Arquitectura i temps

una mirada col·lectiva al patrimoni de Xàbia

AGRUPACIÓ
FOTOGRAFICA
XÀBIA

Museu Soler Blasco de Xàbia
Del 28 de Març al 28 d'Abril 2013

Presentació

L'arquitectura tradicional, dispersa o urbana, és encara el conjunt patrimonial més important que conserva Xàbia. Cases i casetes, casups, riurals, forns de calç, teuleries, molins de vent, molins d'aigua, molinets, pous, cisternes, basses, sénies, corrals; estructures diverses, d'habitació i descans, o bé espais de treball i producció, que van ser bastides amb els materials que oferia l'entorn: pedra viva, tap, tosca, calç, algeps, arena, argila, fusta i canyes.

Construccions que són el reflex d'un món ja passat, però encara viu en la memòria i el record de molts xabiencs, que van crear uns paisatges i unes estructures arquitectòniques fetes a la mida de les necessitats i les possibilitats tècniques de la societat tradicional. Una arquitectura vinculada al seu medi, capaç de crear paisatges harmoniosos i equilibrats sense necessitat de regulacions urbanístiques.

Moltes d'aquelles estructures han segut destruïdes, o en el millor dels casos han estat reformades o adaptades a les noves exigències del present; mentre que altres van desapareixent per l'abandonament i el pas del temps.

Inclosores o no dins els catàlegs municipals de "bens i espais protegits", molts d'aquests edificis van perdent les cobertes i altres elements fonamentals per a la seua preservació; la falta d'ús d'aquestes estructures les condemnen a la destrucció.

La Mostra fotogràfica que ha preparat l'Agrupació Fotogràfica de Xàbia, ens acostarà a algunes d'aqueixes estructures arquitectòniques rurals del nostre poble, i ens transmet, més enllà de la bellesa de les imatges, un sentiment de tristor i abandonament – i per alguns també de nostàlgia – que deuria servir de motivació per a la preservació i l'estudi d'aqueix ampli i fràgil llegat.

Notes sobre l'arquitectura tradicional de Xàbia

L'òptima situació geogràfica de Xàbia i la riquesa i diversitat dels seus ecosistemes, han fet que aquest territori presente una important ocupació humana que es va iniciar, segons les dades ara conegudes, fa uns 30.000 anys al jaciment Paleolític de la cova Foradada.

A partir d'eixe moment, diverses cultures es van assentar sobre estes terres. Així, són nombrosos els jaciments arqueològics localitzats al seu terme municipal, que en algun cas han aportat peces d'especial interès, com el Tresor Ibèric de Xàbia, del segle IV abans de la nostra era.

No obstant això, els orígens de l'actual poble de Xàbia, arranquen de l'ocupació catalanoaragonesa. A principis de l'estiu de l'any 1244, estes terres que des del segle VIII havien estat en mans dels musulmans, van ser conquistades per Jaume I, i passaren a formar part del Regne de València.

Nous pobladors, vinguts majoritàriament de Catalunya, van crear el primitiu nucli murallat de la vila, recinte que va ser

ampliat a finals del segle XV, fins quedar definit per les muralles que conformen les actuals rondes.

S'iniciava ara un llarg període emmarcat entre la segona meitat del segle XIII i el segle XVIII, etapa que estarà caracteritzada en el nostre poble, i en general en tot el litoral, per les contínues incursions de pirates i corsaris nord-africans. La por i les inseguretats que això provocava, seran les responsables de la construcció de diverses obres defensives per a protegir la vila, així com de les torres i castells que alçats en la costa vigilaven i defenien la població. Fora de les muralles i exceptuant les cases fortes situades al Pla i alguna ermita, el terme a penes presentava altres edificacions.

L'expansió agrícola del segle XVIII

El segle XVIII va marcar un canvi fonamental en el paisatge agrícola del terme de Xàbia. El gran creixement demogràfic produït al Regne de València durant el segle XVIII, es va concretar a Xàbia amb una forta pujada de població, que

va passar dels 1432 habitants del cens de 1735 als 3.000 de l'any 1793.

Aqueix fort creixent general va ser afavorit a Xàbia com a conseqüència de dos fets d'especial rellevància. Per una costat, el triomf de l'opció borbònica a la guerra de Successió a la Corona d'Espanya (1705-1714), bàndol que havia sigut recolzat per les elits de Xàbia enfront de Dénia i altres pobles de la comarca; i per l'altre, el cessament quasi total de les incursions piràtiques al litoral valencià.

Ara, l'augment demogràfic i la quasi total desaparició dels atacs dels pirates nord-africans, generaran la rompuda de noves terres per al conreu agrícola i la intensificació de l'ocupació del terme.

Al segle XVIII apareixen pel terme uns edificis exempts, generalment situats en les zones planes i més fèrtils, però que també trobarem en zones més marginals en les quals predominen els cultius de secà, com són les partides de Cansalades, Cap de Martí, els Tossals, el Barranc del Pou del Toll o les Valls.

Aquests edificis presenten una planta rectangular, en alguns casos de xicotetes dimensions i una única “nevada” o crugia – casups –, i altres més grans, d'una o dos crugies i coberta de teula o una o dos aigües. La major part dels edificis conservats presenten una habitació en el pis superior al qual s'accedeix, des de la planta baixa, per una escala de graons de pedra tosca. El més característic d'aquesta arquitectura, és l'arc de mig punt situat en la porta d'accés a la casa, fet sempre amb dovelles de tosca. Sobre esta portada d'entrada, en aquelles que presenten un pis superior, apareix una finestra també emmarcada per tosques, amb l'ampit motllurat.

La part posterior de la casa, o segona crugia, sol estar ocupada per l'estable, que en alguns casos presenta un accés a l'exterior amb llinda recta o de mig punt.

Constructivament, s'utilitza majoritàriament la maçoneria de blocs de pedra (calcària o “tap”) travats amb morter de calç encara que a les cantoneres dels edificis solen utilitzar-se carreus de tosca per a reforçar l'estructura. En la façana de l'edifici, a mitja altura, solen aparèixer una sèrie de cans disposats en línia horitzontal, que servien per a sustentar un emparat o ombrall que es disposaria davant de la casa com una mena d' “asbardal” o petit porxe.

Esta arquitectura, a pesar de ser d'ús eminentment agrícola i amb una ocupació eventual vinculada als treballs del camp, mostra en alguns casos, elements ornamentals com la decoració pintada sobre les cornises de teula de les cases de Tena i la Sénia Blanca, en la partida Mesquides, o els carreus falsejats pintats en roig sobre la frontera de la casa de la Sénia Blanca.

Relacionades amb l'expansió agrícola d'estos moments, es construeixen nombroses sènies i basses al Pla i les Valls, vinculades a les cases o bé aïlladament. Aquestes estructures, introduïdes en època islàmica, van tindre un gran desenvolupament durant els segles XVIII, XIX i principis del XX. Els mecanismes tradicionals de fusta i catúfols de fang, moguts per haques i mules, van ser substituïts des de finals del XIX per mecanismes de ferro.

Les fortíssimes transformacions agràries de l'època, amb l'ampliació de la superfície cultivada, faran necessària la construcció d'estructures i màquines destinades a la manipulació i preparació dels cereals, producte bàsic de l'alimentació humana. Es construïxen en aquest moment nous molins de vent a la Plana, així com alguns dels molins hidràulics que aprofitaven les aigües de la Barranquera. Només un d'ells, el de Narret o de

la Barranquera, conserva gran part dels seus elements: séquia, bassa i cup.

L'arquitectura de la pansa

El fort impuls econòmic i demogràfic del segle XVIII serà continuat en la centúria següent de la mà d'un producte agrícola de gran èxit comercial: la pansa.

Els orígens d'aquest producte – raïm assecat – els podem remuntar a l'època andalusina. Després de la conquesta catalanoaragonesa, la seua producció va ser mantinguda per la població mudèjar de l'interior de la comarca, encara que la seua comercialització estava a mans d'intermediaris cristians, com són els Sapena de Xàbia, que van estar en actiu durant els segles XV i XVI.

No obstant això, no va ser fins al segle XIX quan el cultiu, producció i comerç de la pansa es va convertir en la principal activitat econòmica de Xàbia i tota la comarca. Amb diversos alts i baixos, el comerç d'aquest producte arribarà al seu cim l'any 1890, data que marcarà un punt d'inflexió i un descens en la seua producció i exportació. S'iniciava ara una llarga etapa de recessió que podríem fer arribar fins a la dècada

dels anys setanta del segle XX, quan l'elaboració d'aquest producte ja s'havia convertit en una activitat quasi estrictament testimonial.

La “caseta” i el riurau

El cultiu del moscatell (que va substituir durant les primeres dècades del XIX a la variant tradicional del raïm de planta), i la seua transformació en pansa, generarà una nova arquitectura rural dispersa, creada i adaptada a aqueix procés. Per quasi tot el terme de Xàbia s'alcen cases d'una o dos crugies, amb cambra al pis superior, que generalment presenten un espai porticat i cobert davant de l'entrada: la “naia” . Aquest espai, “filtre” entre l'exterior lluminós i la foscor de l'interior de la casa, apareix caracteritzat per la presència de diversos arcs o “ulls” que li confereixen unes característiques ben singulars a aquesta arquitectura. Estos habitacles, destinats a ser la vivenda familiar durant el període de la “renda” (estiu i principis de la tardor), disposaven de diversos espais com les cambres o dormitoris, l'estable i corral, la cuina i altres elements com la cisterna i el forn per a coure el pa.

Tanmateix, l'edifici més característic de la pansa és el riurau. El primer testimoni documental que ara coneixem sobre

els riuraus el trobem al dit *Informe del Arzobispo Fabian y Fuero al Ministro Conde de Floridablanca sobre la Diócesis de Valencia*, que va ser presentat amb data de 29 de juliol de 1791. En aquest interessant document podem llegir: “...Y a mas hay en el termino de Xávea ciento i cinquenta norias con simple cubierto contíguo a ellas, i hay también otra especie de casillas que llaman vulgarmente en Xávea Riu-Rau, que ascienden al número de ciento i cinquenta, i sirven para poner a cubierto las pasas e higos al tiempo de la recoleccion de estos frutos...”. El mateix document torna a esmentar, ara però parlant del Poblenu de Benitatxell, els riuraus: “...Y a más hay trenta i dos casillas o cubiertos, llamados vulgarmente Rius-Raus, que sirven para guardar las pasas e higos en tiempos de recolección. ...”.¹

Aqueixes “especie de casillas” han de ser per força els edificis exempts, amb la brancalada en arc de mig punt, que ja hem esmentat més amunt en parlar del segle XVIII.

El riurau, tal com ara el coneixem, es va definir arquitectònicament poc cap a mitjans del segle XIX o poc abans. Es tracta d'una estructura arquitectònica senzilla, exempta o adossada a la casa, de planta rectangular i una altura

(1) La Marina Alta, segons l'informe de Fabián y Fuero (1791). Joan Ivars Cervera . Ajuntament de Dénia Beca d'Investigació Ajuntament de Dénia, 7. 2007

(excepcionalment en trobem de dues plantes), amb arcs rebaixats en un dels seus costats –amb una única crugia i coberta a una aigua– o bé als dos costats, i en aquest cas presenta dos crugies amb un mur central sustentat per arcs i coberta de teula a dos aigües.

L'estructura dels riurau està plantejada per a aconseguir un espai ventilat i sec –orientat al sud generalment– on guardar la pansa durant el procés de l'assecat, evitant que la humitat la podrisca.

De forma sintètica, el procés d'elaboració de la pansa consisteix en l'escaldat del raïm de moscatell que era submergit en una caldera de ferro, amb aigua i lleixiu bullint, que estava col·locada en el **for**n d'escaldar. El lleixiu, era preparat en els “**safreigs**” (xicotets llavadors) o en grans cossis de ceràmica. El raïm escaldat s'escampava damunt dels canyissos que eren distribuïts pel “sequer”, espai ampli i pla situat davant del riurau, on el sol i el vent anaven assecant el moscatell. A la nit o en cas de pluja els canyissos es guardaven apilats dins del riurau.

En alguns d'aquests conjunts pansers trobem **estufes**. Aquestes estructures, introduïdes més tardanament (sobretot a partir del darrer quart del segle XIX), s'utilitzaven per a accelerar

el procés d'assecat del raïm, mantenint una temperatura estable i controlada d'uns 60/65 graus. Es tracta d'espais tancats, amb estaques o carrils per a posar els canyissos, i amb grans estufes de ferro que eren alimentades amb llenya.

El riurau és una estructura singular, que a pesar de prendre les tècniques constructives i les solucions arquitectòniques pròpies del país, sorgiria com a conseqüència del “boom” de la producció pansera des del segon quart del segle XIX, tot i que els seus precedents arrancarien de finals del segle XVIII. La simplicitat i la singularitat de les seues línies és encara un motiu utilitzat i readaptat en la nova arquitectura turística.

Les cases burgeses

La burgesia va aconseguir uns importants beneficis amb la producció i comerç d'aquest producte alimentari. Eixa supremacia econòmica i social –i per descomptat també política – va tindre un clar reflex en l'arquitectura bastida per aquest grup dominant, tant a l'àmbit urbà com al rural.

Així, al costat dels seus riurau i les altres arquitectures del procés productiu de la pansa, els grans propietaris i

comerciants construiran uns magnífics edificis residencials, més en sintonia amb els corrents academicistes i romàntics de l'època, que no amb l'arquitectura tradicional del país.

Es tracta d'edificis de forma cúbica, proporcionats i equilibrats, que en alguns casos seguiran l'esquema dels “nou quadrats” de tradició pal·ladiana. Presenten dos plantes i coberta generalment de teula a quatre aigües, amb grans vans distribuïts simètricament sobre les façanes.

Entre les escasses concessions al localisme d'aquesta arquitectura burgesa, figura la utilització de la pedra tosca que servirà per a perfilar portes i finestres i emmarcar les línies de la vivenda. També en molts casos, va ser utilitzat un espai porticat o “naia” davant de l'entrada de la casa, element característic de l'arquitectura local.

Altres arquitectures tradicionals

La cultura tradicional ha creat diverses estructures i construccions que s'adapten a les necessitats i característiques peculiars de cada territori. El terme de Xàbia, extens i divers, ha tingut i encara conserva una gran varietat i riquesa d'aquest patrimoni arquitectònic.

Molins de vent.- A Xàbia es conserven dotze molins fariners de vent: onze alçats a la Plana entre els segles XIV i XVIII, i un altre (aïllat i prop del riu) que va ser construït a mitjan segle XIX: el molí de Safranera.

Teuleries.- En aquests tallers, que constaven d'un gran forn, bassa, cisterna, era i secador, eren produïdes bàsicament, teules, rajoles i taulells o “matacans”. De les huit teuleries conegudes a Xàbia, només a la de la Tarraula s'utilitzava el torn, produint-se aquí, junt amb materials ceràmics d'ús arquitectònic, diverses peces tornejades com catúfols, cànters, llibrells i cossis.

Forns de calç.- La calç, material bàsic en la construcció tradicional que s'obté de la deshidratació de la pedra calcària, era produïda en uns grans forns descoberts de forma circular. Es tracta d'estructures definides per un mur de maçoneria de poca alçada i una única porta, parcialment excavats en el sòl. Els forns de calç, se situen normalment en àrees marginals, com són les zones de muntanya, en les quals abunda la pedra calcària i la llenya.

Molins elevadors d'aigua.- A partir de la segona mitat del segle XIX apareixeran els primers molinets que utilitzen l'energia

eòlica per a traure aigua dels pous. Alçats sobre una xicoteta torre – circular o quadrada – o bé sobre un alt cavallet metàl·lic, no han tingut molta difusió a Xàbia.

Pous, cisternes ialjubs.- Xàbia sempre a necessitat d'aigua. És per això, que són molt abundants les cisternes i aljubs en què s'arreglava i guardava l'aigua de pluja. Estes estructures, de dimensions variables, apareixen excavades en el sòl geològic presentant una forma generalment piriforme –cisternes-, amb un gran dipòsit, més o menys esfèric, i un coll cilíndric que externament apareix cobert per la capella o brocal. Els aljubs, menys abundants aquí, es caracteritzen per la forma rectangular del dipòsit. Els pous, estructures cilíndriques excavades en el subsòl, es construïen allí on existien aigües subterrànies, sent d'ús públic en alguns casos.

Corrals.- Estes construccions, destinades a tancar i guardar els ramats d'ovelles i cabres, tenen unes dimensions considerables. Solen tindre una planta quadrangular o trapezoide definida per un mur o tanca de maçoneria. L'interior presenta un gran espai descobert i estances laterals cobertes. Es localitzen en zones

marginals, generalment al límit entre els espais agrícoles i la muntanya.

Casups.- A més de les cases disperses pel terme vinculades a la producció de panses, la societat agrícola tradicional va alçar altres edificis per a arrecerar-se de les inclemències del temps, guardar eines, deixar els animals de treball o inclús residir temporalment. Estes estructures, generalment modestes, són especialment abundants en les àrees agrícoles més marginals, com són les zones abancalades de muntanya –Montgons– o altres zones agrícoles allunyades de la vila –Cansalades, Tarraules, etc–. Les més senzilles, “els casups”, són construccions d'una crugia, planta baixa i coberta de teula a una o dos aigües.

Joaquim Bolufer Marqués
Arqueòleg municipal de Xàbia

Exposició

“Arquitectura i temps, una mirada col.lectiva al patrimoni de Xàbia”

Casup Cansalades
Foto: Vicente de Miguel

Casup Cansalades
Foto: Vicente de Miguel

Riurau de la Pegolina - La Lluça
Foto: Vicente de Miguel

Botes i taula. Riurau de la Pegolina - La Lluça
Foto: Vicente de Miguel

Riurau del Clot de Larion - La Riba
Foto: Pilar Lozano

Pou i safreig. Riurau del Clot de Larion - La Riba
Foto: Vicente de Miguel

Riurau del Mosso - El Rafalet
Foto: Pilar Lozano

Interior riurau del Mosso - El Rifalet
Foto: Pilar Lozano

Alqueria - Les Valls
Foto: Toni Sanchis

Detall de brancalada. Alqueria - Les Valls
Foto: Toni Sanchis

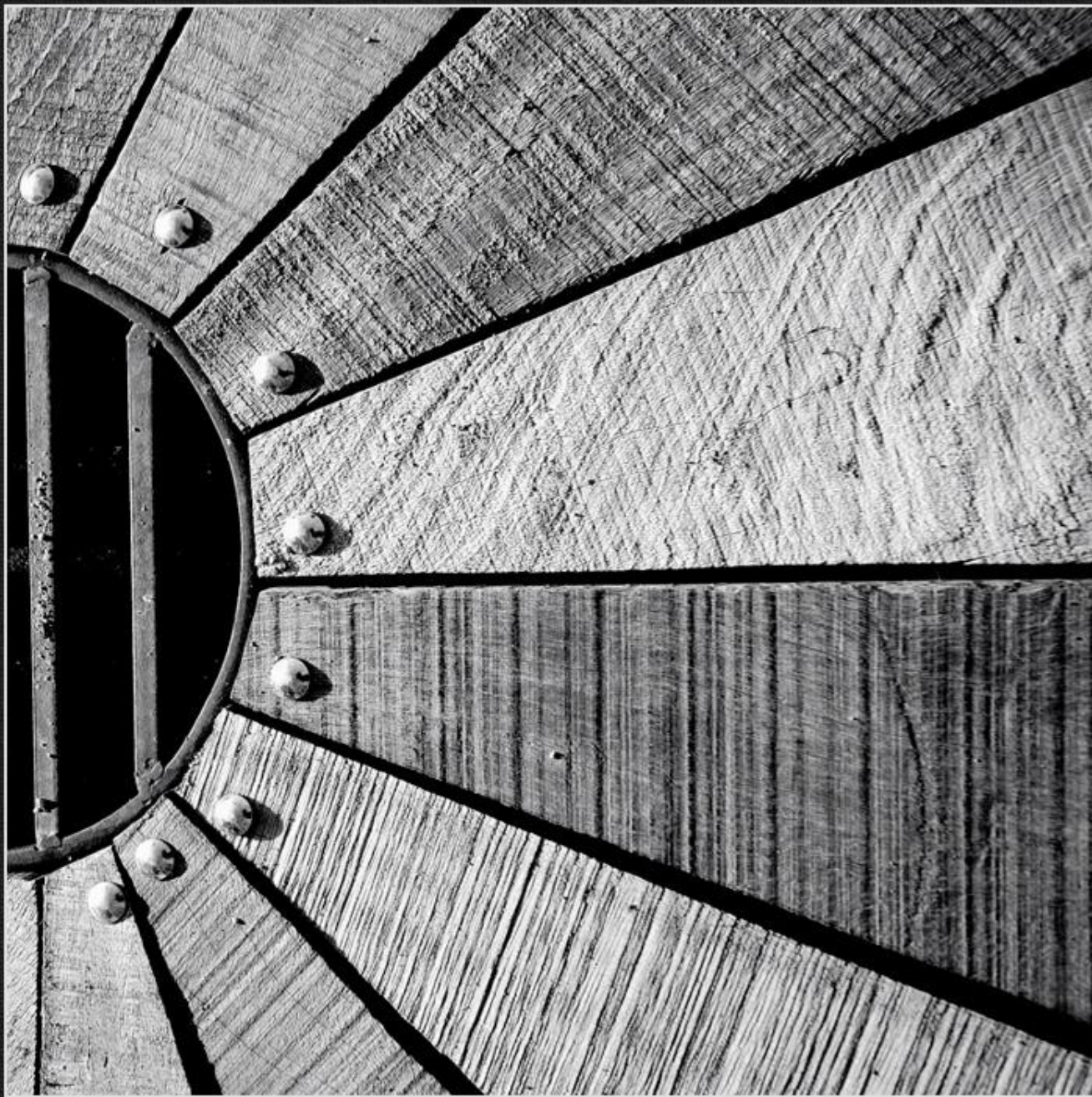
Casa de les Memes - La Plana
Foto: Toni Sanchis

Finestró casa de les Memes - La Plana
Foto: Toni Sanchis

Pou de Castells - Senioles
Foto: José Manuel Oliment

Detall Pou de Castells - Senioles
Foto: José Manuel Climent

Bassa de Bolufer - Els Julians
Foto: Cosme Moncho

Cup del molí de Climent - Les Barranqueres
Foto: Cosme Moncho

Casa dels Benimeli - El Rafal
Foto: Iván Almazán

Detall casa dels Benimeli - El Rafal
Foto: Iván Almazán

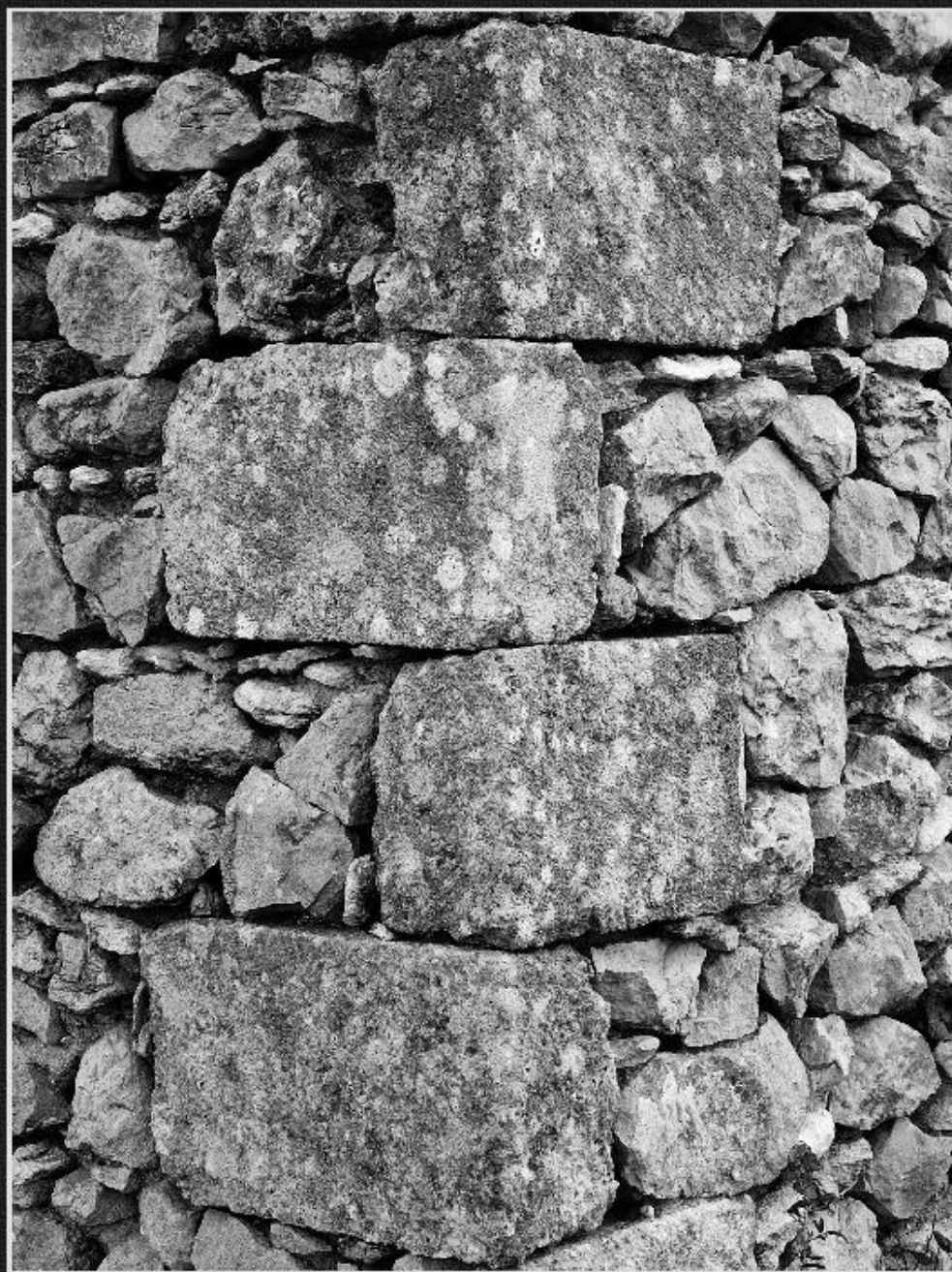
Brancalada de fosques. Casup - La Tarraula
Foto: Francisco Català

Jässena. Casup - La Tarraula
Foto: Francisco Català

Frontera casup - La Tarraula
Foto: Francisco Català

Cantonera de tosques casup - La Tarraula
Foto: Francisco Català

Casup de Cap de Martí
Foto: Patricia Girón

Detall casup de Cap de Martí
Foto: Patricia Girón

Casa de Tena - La Mesquida
Foto: Manuel Salmerón

Estable casa de Tena - La Mesquida
Foto: Manuel Salmerón

Riurau de Gaspanses
Foto: José R. Hernández Melero

Molinet - Les Fontanelles
Foto: José R. Hernández Melero

Estufa de la caseta dels Gostinos - La Lluça
Foto: José el Gallo

Estaques i canyissos. Estufa de la caseta dels Gostinos - La Lluça
Foto: José el Gallo

Caseta i bassa de Terra Soler - La Lluça
Foto: José el Gallo

Estaques i pessebre. Caseta i bassa de Terra Soler - La Lluça
Foto: José el Gallo

© 2013 Text: Joaquim Bolufer Marqués.

© 2013 Fotos: Vicente de Miguel, Pilar Lozano,
Toni Sanchis, Jose M. Climent, Cosme Moncho,
Iván Almazán, Francisco Català, Patricia Girón,
Manuel Salmerón, José R. Hernández Melero, Jose el Gallo.

Disseny i maquetació: Francisco Català

www.afxabia.com

afxabia@gmail.com